

CSOÓRI SÁNDOR – KÓNYA-HAMAR SÁNDOR

A JÓNÁSI KÖTELESSÉG LÁZBESZÉDE

Beszélgetésünk háromszorosan rendhagyó.

Rendhagyó egyrészt, mert erre végül is az 1992-es szököév utolsó februári napján került sor, a Holnap és Ady Endre városában, nem messze a százhetvenöt éves Arany Jánost ünneplő Szalontától.

Rendhagyó másrészt, mert Csoóri Sándort, a magyar költészet „rézbaltás szabadlegényét”, az esszé- és közírási bajnokát s legújabbban a magyar politikai élet választófejedelmét régóta szeretnénk megszólaltatni folyóiratunk hasábjain. Hiszen amint már harmadik folyamunk első, 1990. januári számában közölt hatvanadik születésnapjára köszöntőjében írtam: „...tőle tudtuk, hogy a kisebbségi lét mint metafora jelentős mértékben meghatározza a nemzetudatot is, magával hozva az állandó fenyegetettség, az egzisztenciális bizonytalanság és a szükségszerű alulmaradás nyomozó sztereotípiáit. S abban sem kis része van, hogy nem mondtunk le arról, amit nem vesztettünk el, a karamazovi háromságról s emberre ítéltségünk jussáról, a szabadságról. Hogyan maradhatott volna hát a Grúziától Amerikáig vállára vetett erdélyi ereklyeként kapott tarisznyában mindaz, ami immár az erdélyiség gravitációs tér- és időrabságának magyar nyelvű kordokumentuma [...]? S mert úgy áll a szavaiba öltözött igazság, akár hiúzkanadúr szemében a dómi láng, és indulata forrásvízében úgy rugaszkodik az a fénylő gerincű kék alak – ki a lényeg rejtőzködő ragadozója –, hogy a benne rostokoló tér vérzi át idejét az evidencia merénylő pillanatában; és mi a szép szó erkölcsét, az érv és tagolt kifejezés hitét s a megfogható elevenség szeretét kapjuk.”

És rendhagyó végül azért is, mert a Magyarok Világszövetségének, immár két és fél hónapja, jónási kötelességét teljesíthető elnökét is faggathatom.

■ – Kedves Sándor, úgy indítanám ezt a beszélgetést, mint aki maga is tudja, hogy a Szent Hal mindig közbejön, de hát nem felelheti a híres szentírásbeli toposzt (János 8:32), mely szerint: „...megismeritek az igazságot és az igazság szabaddá tesz benneteket.” Mert mi más segítene élni a múltból, ha nem az igazság? És mert tudom, hogy legalább húsz éve magad is ilyen éltető, új igazságok után kutakodsz, elmondanád-e, hogy melyek ezek az új igazságok?

– Hogy mik az új igazságok, azokat az író, azt hiszem, a maga alkotása, írása közben fedezi föl. Nagyon idevág Rilkének egy mondata, aki azt mondja: „Amikor alkotok, igaz vagyok.” Nem akarok kibújni a kérdésed elől, de legtisztábban és legőszintebben ezzel válaszolok. Mert akkor éreztem jól magamat, amikor dolgozhattam. Mindennap valamit fölfedeztem magamnak a környezetemben, a múltban, az irodalomban, és ezek sodró erővé változtak át. S amióta nem tudok dolgozni-írni, azóta egy kicsit rosszkedvű vagyok. De ez magánügyem, mert más tekintetben nagyon sokat dolgozom.

– Fogalmazhatok úgy, hogy az ember írás közben érzi olyanannak magát, amilyen a hétköznapokon sohasem lehet?

– Nagyon jól mondd, mert az ember írás közben mozgósítja különleges emlékeit, gondolatait, amelyek valamiképpen a mélyben össze is tartoznak, és új képződményeket hoznak létre. Néha egy gyermekkori élmény felnőttkori gondolattal társul, és egy pillanat alatt mássá lesz a világ. De ez csak igazi alkotásban képzelhető el, úgyhogy én alig várom, hogy a Világszövetség ügyei rendbe jöjjenek, talpra álljon egészen, elinduljon a szerveződés, s a nagy gépezet működni tudjon. Mert akkor talán azzal teszek jót magának a szervezetnek és magamnak is, hogy újra írni fogok. Egyébként, még mielőtt elvállaltam volna ezt a tisztséget, azelőtt igenis, nagyon határozottan arra készültem, hogy legutolsó kötetem, a *Nappali hold* után nekiállok egy nagy és különleges életrajznak, amelyik talán nem a szokásos önéletrajzokat utánozná, hanem egyben látomás lenne az én múltamról. Nem a gyerekkorral kezdeném és egyáltalán nem időrendben, hanem úgy, ahogy én megéltem ezt a húsz-

harminc esztendő. Egyrészt a sorsommal, másrészt az agyammal, harmadrészt pedig a politikába való belesodródásom révén. És ebben egyforma szerepe lenne az emlékeknek, az eszmefuttatásoknak, gondolkodásnak és elemzésnek, de magának a látomásnak is, hiszen az ember életét bizonyos pillanatokban ezek töltik ki leginkább. Így szabadul föl szerintem a legjobban az emberben a visszafordított író, mert egyáltalán fegyelmezni kellene magunkat, és én ezt alig tudtam elviselni, vagy alig tudom elviselni ma is. Éppen Ady városában jut eszembe, hogy milyen jó volt úgy politizálni, úgy írni a cikkeket, kötetlenül és szabadon meg nagyvonalúan, ahogyan Ady. Mert ő úgy írhatta cikkeit, ahogy mulatott is. Ült az asztal mellett, és mondta a magát. Nekünk ez nem adatott meg, mert állandóan ellenőrizni kellett a gondolatainkat. Nem véletlen tehát, hogy egy olyan metaforikus nyelvet alakítottunk ki, mely nagyon élénk e térségben mindenütt. S ez a bujkálásnak is anyanyelve volt, az elrejtés nyelve, hogy azok értsék igazából, akik a címzettek voltak. Meg is értették. És nem a félelem miatt történt így, hanem mert a fölfedezett igazságoknak egy biztosabb érvényesítési módja volt. Mert nem elég fölfedezni valóban őket, de érvényesíteni is tudni kell azokat, ugye? Mi lett volna például, ha Petőfi megírja a verseit, és közöltetni közülük egyet sem tud? Ezt még végig sem kell gondolni...

– *Az igazságok érvényesítési módja a nyílt kimondás is. Én nem akarlak visszacsalni annak a kísérteties vitának a medrébe, melyet naplód (Nappali hold) egyik passzusa robbantott ki 1990 őszén, és tartott 1991 nyaráig, de sokadmagammal úgy éreztem, hogy „kőfálnak” futtatnak mindhárom felvonásában a színjátéknak. És mert köztudottan az első felvonás a Kertész Ákosnak írott válaszdal (A mélypont) zárult, otthon, de talán Erdélyben is elvárták volna, hogy a második, illetve a harmadik felvonás is így végződjön. Persze, mint ahogy a Korunk Erdély és a zsidóság című súlypontos számában is megírtam, újabb válaszaid parázsra vetett olajágként csak tovább lobogtathatták volna a vitát... Tennél erre egy kitérőt?*

– Igen. Nézd, én azt gondolom, hogy Magyarországon olyan politikai légkör alakult ki, amelyben ez a vita csak újabb rosszabb vitákat szülhetett volna. Ezért gondoltam – még rosszkedvűen és sértetten is –, hogy én mondtam valamit, és arról lehetett volna vitatkozni. De hogyha nem vitatkozna, hanem ösztüzet zúdítanak és még gyaláznak is? Tehát nem vették észre, hogy nem gyűlölet volt az én írásomban, hanem aggodalmaskodás. Valami olyasmi, amit meg kellett volna nézni, körül kellett volna járni. Hiszen azokkal, éppen azokkal az emberekkel, akik engem e miatt a dolog miatt megtámadtak, legalább harminc éve együtt dolgoztam, és ha legalább annyit mondtak volna, hogy „nézd, Sándor, itt véletlenül elvéteztél valamit, és talán nem úgy, hanem amúgy kellett volna megfogalmazni”, vagy: „mindenről lehet gondolkodni, csak most rossz pillanatban gondolkoztál” – akkor lehet, hogy válaszolok minden kérdésre, minden cikkre. Sok lett volna, mert mintegy száznyolcvanhat cikk jelent meg, de akkor is. De ezeknek a zöme nem töprengő, hanem vádló, pocskondiázó, gőgös írás volt, s én azt gondoltam, hogy ezekre nincs miért válaszolnom. Valójában nem értettem sokak véleményét-szándékát. Persze én tudom az eredetét az egésznek, de nem tudom bizonyítani. Elmondom neked, de hát nagyon messzire vezet. 1985-ben talán, már nem emlékszem pontosan az évre, amikor Soros György Magyarországra jött, és összehívott ötünket, és közölte velünk, hogy szeretné megalapítani a Soros Alapítványt a Magyar Tudományos Akadémiával közösen, hát ott ült mellettem, és egyszer csak odaszólt hozzám, és azt mondta, hogy „téged szeretnék beválasztani a kuratóriumba, de nem tehetem meg, mert te, ti a kisebbségi kérdések miatt meg fogjátok buktatni Kádárt és Aczél”. 1985-ben tehát bizonyos fokig védte, féltette őket. S én azt mondtam neki: „Gyuri, sajnos nem tudjuk megbuktatni őket a kisebbségi kérdések miatt.” Erre azt mondta, hogy „hát lehet, hogy nem, de egyébként is nektek nem a kisebbségi kérdéssel kellene foglalkoznotok, hanem az emberi jogok kérdésével, azzal, ami a mai európai politikában, a világpolitikában érthető, közérthe-

tó forma”. Mondom neki, hogy „nem egészen úgy van ez, mert hát, hogyha ismernéd a kisebbségi helyzetben lévő magyarokat, de másokat is, akkor tudhatnád, hogy ez egy nagyon komoly dolog, és igenis beszélni kell a kisebbségiek helyzetéről, sorsáról”, és így tovább. Erre azt mondja Soros: „meg különben is azt mondta az anyám, te Gyuri, ha a magyarok Erdélyt emlegetik, akkor másnap viszik a zsidókat.” Mondtam neki, hogy „Gyuri, édesanyádat megértem, aki szörnyű időköt élt át, és hogy jogosan jut eszébe minden emlék a múltjából, minden fájdalom és minden rémület, de téged már nem értelek meg, aki ezt földidézi, és ezzel még érvelni is akarsz”. Jó, hát a beszélgetésünk ott maradt a levegőben, de valamilyen ügy kapcsán a választások idején, 1990-ben Pécsen valaki fölhozta, szóba került a Soros Alapítvány, s az a támogatás, amelyet ő adott bizonyos politikai köröknek, ha nem is köröknek, hanem személyeknek, akik tagjai voltak azoknak. És én erre válaszoltam, és elmondtam ezt a történetet. Gyanútlanul mondtam el, mert azt gondoltam, hogy ami Magyarországon és velem történik, azt miért ne mondhatnám el. És hát ettől egy fergeteges indulat szabadult el, mert kimondtam azt, amire még Soros sem számított, hogy ő 1985-ben még védte Kádárt és Aczélt. Ez olyan hátteret adott annak az ösztűznek, ami rám zúdult, hogy én erről már nem beszélhettem, s kedvem sem volt róla beszélni. Annál is inkább, mert én a naplón belül megírtam egy hosszabb részt, amelyikben érzékeltettem, hogy kényes témát érintettem, de mint egy töprengő, és elmondom, hogy miért foglalkoztam az ötödik részben ezzel a kérdéssel. Az most megjelent a könyvben is (*Nappali hold*) ugyanúgy, ahogy megírtam, s a másik is ugyancsak, ahogy megjelent annak idején a *Hitel*ben. És hát azóta semmiféle támadás nem ért, pedig nyugodtan érhetett volna. Azt is kérdezhetnék, hogy Csoóri miért is adta ki így az egészet? Lehetséges, hogy már sokan olvasták a könyvet, és megértették, hogy milyen indokaim vannak. Azt viszont semmiképpen sem tudtam elviselni, hogy bizonyos emberek a *New York Times*ban szidják a magyarságot. Ha azok az értelmiségiek, ellenzéki barátaim teszik ezt, akik az ott-

honi helyzetek miatt háborognak, és teljesen jogosan háboroghatnak, hiszen Ady is szidta a magyarokat, miközben ő szerette is őket, akkor minden rendben volna. De az, hogy mindig fölényesen, fölülről lebecsülve őket, azt nagyon nehéz elviselni. Mert ha az a radikális társaság értelmesebb, mint mondjuk a magyarság, s ha ők mégis magyaroknak tartják magukat, akkor tessék, emeljék magukhoz, világosítsák föl, segítsenek neki. Na, de csak szidással, állandó korhórással? Éppen a választások idején, amikor amúgy is bizonytalan ez a nép magában? Ezt én elviselhetetlennek tartottam. A legfőbb dolog volt egyébként is az én elképzelésem szerint, hogy adjunk már valami önbizalmat a magyar népnek, valami belső tartást, hiszen az veszett el leginkább 1956 előtt és után is. Olyannyira elveszett ebből a népből a tartás, hogy észre sem vette már: katonái gimnyasztyorkában járnak, hogy a régi katonazubbonyokon nem ott volt a csillog, mint régen, hanem a váll-lapjukon, s ugyanolyan prémsapkát viselnek, mint az orosz (szovjet) katonák. Észre sem vette, hogy olyan a címere, mint valamelyik szovjet tagköztársaságnak, vagy ha észrevették némelyek, nem szóltak egy szót sem. De még továbbmegyek. Annyira elveszítette ez a nép a saját személyiségét, hogy borívó nemzet voltunk, és ez alatt az idő alatt mindenívó, sör-, konyak- és vodkaiívó néppé változtunk át. Pedig mindnyájan tudjuk, hogy mindegyik nemzetnek megvan a sajátos itala, és azon nemigen változtattak. Na most, ha egy nép elbizonytalanodik, akkor a reflexei is eltorzulnak. És én azt szerettem volna, hogyha a választások után mindegyiknek ezeket a dolgokat szabadítjuk föl közösen, azok, akik ellenzékiek voltunk, de mielőtt ez sikerülhetett volna, megtörtént a teljes hatalmi megosztás. Úgyhogy nem tudom, mikor lehet majd megint a szálakat összecsomózni. Én készen vagyok mindig mindenféle párbeszédre, mert büntudat nélkül cselekedtem. Ha büntudatom lenne, akkor kerülném az embereket, de most is mindenkinék a véleményét várom. Persze tudom, hogy ha egyszer abbahagyják az emberek a köszönést, akkor nehéz újrakezdeni. Ezt most jelképesen is értem, arra, hogy ha

egyszer megszakad a régi éltető és eleven gondolat- és eszmecsere, azt nagyon nehéz újramegteremtés, mert lehetséges, hogy ott vannak mögötte a sötét foltok, és mindig van egy mellékgondolat. Ezért szerettem volna közvetlenül a *Nappali hold* megjelenése után nekiállni az emlegetett új könyvnek, és mert meggyőződésem, hogy soha ilyen szükség nem volt irodalomra, mint amilyen most van. Hiszen a politika olyan mértékben előzőnlötte a közéletünket, hogy a szellemi életünk teljesen háttérbe szorult. A kultúra helyébe pedig az újságírás és -olvasás lépett. Szívesebben olvasnak manapság interjúkat, mint igaz, eredeti műveket. És ha elolvasnak egy interjút, akár Konrádtól, akár Cseres Tibortól, már azt hiszik, ismerik a szerzőt és műveit is. Talán nem hiába gondolom, hogy ha öt-hat igazi, eszméletető könyv megjelenne egy esztendőben, akkor az újságírás s az egész politika, mely valóban csak tarajokat és habokat loccsantott a szemünkbe, valamiképpen megváltozna. Mert egy igazi könyvben, legyen az regény, dráma- vagy akár verskötet, a szerzők önmagukkal is szembesülnek, szinte naponta. És ki az az író, aki nem legjobb ellenfele saját magának? Írás közben is, hiszen választani kell, hogy mit ír, ezt vagy azt. Önmagával szembeül, és amit mond, az már a döntés eredménye. Kétségtelen, hogy ez a könnyed, felületesebb politikai vita csak a hatalmi harc melléktünete. Egyébként is Magyarországon az volt az általános gyakorlat, hogy minden politikai gondolat előbb az irodalomban született meg, aztán vagy lett belőle politikai cselekvés, vagy sem, de valamilyen módon ott maradt mint tény, mint olyan sugalmazó anyag, melyhez bármikor hátra lehetett fordulni, s újra be lehetett kapcsolni a jelen idejű vérkeringésbe. Ezért volt az például, hogy a két világháború között Németh László fölfedezte magának a 17–18. századot, mert úgy érezte, hogy a nemzeti megújuláshoz az igazi hőforrások azokban a századokban tárhatók föl, s buzoghat belőlük olyan szellemi energia, mely nemcsak a nyelvre, de a gondolkodásra s az emberi nagy vállalkozásokra is vonatkozik...

– *Érted ezen Németh Lászlónak a 17–18. századi erdélyi irodalom felé fordul-*

lását? Apáczai Csere János, Árva Bethlen Kata, Bethlen Miklós emlékiratait, melyek akkor a hiányzó magyar regényirodalmat helyettesítették?

– Igen, de nemcsak rájuk gondolok, hanem Németh Lászlónak arra a véleményére is, hogy a magyar irodalom a tragédiával, a mohácsi vésszel kezdődik, és teljesen igaza van. A mohácsi vész nem volt magyar nyelvű irodalom Magyarországon. Vallásos költemények, apokrif szövegek ugyan voltak, de világiasnak mondható magyar irodalom nem létezett. A nagy megrázkódtatás azonban magunk felé fordított minket, és Janus Pannonius egyetemes latinjából átléptünk a fájdalom és fenyegetettség anyanyelvébe. Mert, ugye, a protestantizmus révén akkor kerültek anyanyelvük segítségével közel a Bibliához az emberek, és hát az a fölismerés, hogy a zsidóság elpusztulása, Jeruzsálem, a város és az ország elpusztulása s a próféták ostromozása visszhangra talált. Ez olyan döbbenetes volt akkor, hogy ez indította meg valóban a magyar nyelvű irodalmat, amelyben mindig a magunkba nézés nagy pillanatait is ott vannak, és ezért érdemes visszapillantani. S úgy, ahogy Németh László is szívesen fordult vissza abba az időbe, úgy fordultam én is szívesen a két világháború közötti időhöz, amikor a magyar irodalomnak szinte csak tizennégy-tizenöt esztendeje adatott, a harmincas évektől 1944-ig, mégis micsoda óriási irodalom jött létre. Németh László, József Attila, Szerb Antal, Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós, Illyés Gyula, Cs. Szabó László, Márai Sándor, Halász Gábor, Hamvas Béla. Nem akarom a névsort tovább bővíteni, de ezt a korszakot nekünk újra föl kellett volna fedezni mint energiaforrást...

– *Mert ez is élni segített volna...*

– Ez is élni segített volna, hogyne, tudniillik ez is megmutathatta volna: ha egy korszak szellemi élete megindulhat, milyen óriási változásokra képes egy nemzet. És talán azt is tisztázhatni lehetett volna, ami mindmáig szörnyen megfekszi az én gyomromat például, hogy Németh Lászlóról Magyarországon ma értelmes emberek olyan lekezelően tudnak beszélni, hogy lesütöm a szememet. A 20. század egyik lángelméje

volt, de hát ebben nem lehetne vita. Hogy vannak ma vitatható tételei? Hát tessék, vitassák, mert a halhatatlanok ma is élnek, és lehet vitatkozni velük. Az, akivel nem lehet vitatkozni, az elporlad egy idő után. Akivel lehet vitatkozni, az pedig élni fog, mert nem intéződtek el azok a kérdések, amelyekkel ő foglalkozott, s ma is ingerlő, amit egykor mondott. De különös lélektan az, amellyel Németh Lászlót vagy Illyés Gyulát támadják, nem gondolati, hanem inkább parapszichológiai. Az ember szomorúan látja a fiatal nemzedéket – középiskolában és egyetemen is –, hogy ha Illyés Gyula nevét hallja, finto-rog. Egyrészt, mert nem ismeri, csak a róla való – tanároktól és újságokból – szétszívár-gó véleményt, ennek alapján kiiktatja a tudatából, a magyar irodalomból, s nem olvassa, csak könnyedén lekezeli a művet néhány félmondatáért, és szívesen a szemétdombra hányná. Nem tudom, mit gondolhatni azokról az urakról meg fiatalokról, akik ezt művelik, de ha csak a nyelvet nézem, ki ismerte úgy a magyar nyelv törvényeit esszéíróként, mint ahogy éppen Németh László vagy Illyés Gyula? Mert nagyon kevesen voltak, akik olyan, a francia és angol esszéirodalommal egyenrangú gondolkodásformát, esszéformát tudtak teremteni, mint éppen ők.

– *Azzal, amit most mondok, a véleményedhez szegődöm én is. És annak jegyében kérdelem: mi az, ami a fiatal nemzedéket élni segítené? Mert a nemzet tudatot és méltóságot nem vállalják föl, inkább egy olyan „európai” gondolatot, mely szerint „ahogyan élek, az a hazám, és az vagyok én is”. Ebbe viszont az is beletársul, hogy kíváncsiak Erdélyből, el Magyarországról, s a nagyvilágban szétszóródnak... És most hadd engedjek meg egy kis lírai csapongást. Az „ami élni segít” gondolatához igencsak kapcsolódik a „mikor” és „hol” kérdése, hely és idő kérdése tehát. És tegyük fel, hogy a mítoszok nem fontosak, de a hely és idő megsebez, és egy olyan metaforaértékű seb leledzik valahol, ami érdemtelen vagy megérdemelt, de mindenképpen megnevezhető, és káprázata is van. S ez a jelző seb, hely és idő metaforájaként létezik csupán, és hallgatunk róla, miként a fák. De miként a máshol és máskor el-tűzelt fák is csak azt lobogtatják a lángok-*

ban, amit egy bizonyos földből és tájból összegyűjtött lombjaikba a szél és a víz, vinasztalan némasággal az eltávozottak is úgy tesznek. A hamu persze ott marad, de a füst, ama merénylő metafora híreként, mindig visszaszáll...

– Ez egy nagyon szép lírai közbevetés...

– *Csak hogy közben azt tapasztaljuk, hogy azok a fiatalok sem akarnak magyarok lenni, akik itthon maradtak, s már-már azt vallják, amit szüleikbe az egykori internacionálizmus jegyében sulykolni akartak...*

– Igen. Ha sokáig nem gondolkodnak arról, hogy valóban mi egy emberi közösség értelme, ha csak gúnyosan csattogtatják föl-ötte ostromait – és nem akármilyen mintára –, akkor éppen a fiatalok azok, akiknek semmiféle hagyományos élményük nincs sem a közösségről, sem a hazáról, sem a történelemtől – és majd kirepülnek az ürbe. Magyarországon például éppen azt akarták valóban elérni, hogy ne legyen semmiféle kapcsolat a régi hagyományokkal, a történelemmel, ne legyen kapcsolat azokkal a nemzeti érzésekkel, amelyek végigkísérték a történelmünket. Ellenkezőleg, mindig akadtak új okosok, akik azt mondták kicsikét gúnyolódva: ugyan, mi az, hogy nemzet, mi az, hogy magyar, és így tovább! És ezek az úgynevezett modernekek voltak a legjobb kiszolgálói – észre sem vették maguk sem – az oroszoknak vagy szovjeteknek. Tudniillik a szovjeteknek is az volt az érdekük, hogy ne legyen nemzeti öntudat és érzelm stb., mert ha van, akkor sokkal nehezebb bánni egy országgal. Engem mindig is fölháborított, hogy „nacionalisták” lehettünk az osztrákokkal, a törökökkel, s akkor az oroszokkal szemben miért nem lehetünk azok? Ha olyan helyzetbe kényszerültünk, akkor igenis, az értelmiségnek arra kellett volna tüzelni a magyarságot, hogy mindaddig, amíg a szovjet birodalomnak nincs vége, addig egy határozott, termékeny s a birodalommal szembe forduló „nacionalizmust” érleljen meg magában. Emellett? Isten őrizz! S nem tudom, kinek az érdeke volt, hogy ez például elmúljon, mert ez a „nacionalizmus” elsősorban a szovjet birodalom ellen fordulhatott volna, más ellen nem. S mégis azt hangoztatták, hogy: de igen, fordulhat

szomszédos országok ellen is. És milyen rosszul gondolták, hiszen a Szovjetunió maga nem engedte volna meg, hogy a saját köréhez tartozó országok között bármilyen csetepaté is kialakuljon, bármilyen feszültségből, nacionalizmusból vagy bármi másból. Egyedül ő rendelkezett ebben a térségben minden olyan energiával, amellyel féken tudta tartani befolyási övezeteit. S ilyen esetben a „nacionalizmus” legfeljebb önvédelmi jelleget kapott volna. Hogy mennyire szükség lett volna erre, az éppen a fiatalok viselkedéséből derül ki. Egy fölmérés során megkérdezték a francia diákoktól, hogy mit gondolnak a saját hazájukról, s hogyan képzelik el azt például 2005-ben. És azt gondolták, hogy Franciaország akkor is erős lesz, virágzik majd a francia kultúra, de úgy, hogy Európa legizgalmasabb kultúrája lesz. S amikor ugyanazon kérdéseket föltekerték a magyar diákoknak is, akkor nagy százalékban azt felelték, hogy nem tudják, milyen lesz Magyarország 2005-ben, de valószínű, hogy a szocializmus lesz akkor is az uralkodó társadalmi helyzet. S hogy mi leszünk-e még mint nemzet, az nem is érdekelte őket, csak az, hogy jobb lesz-e a szocializmus, mint ami eddig volt. És kész, be volt fejezve. Tehát íme: azt a természetes tartást veszítették el, ami nélkül nem lehet létezni a világban. Az a nép, amelyik nem ismeri önmagát, és nem elég szilárd belül, az nem tud fordulatokat sem kihasználni. Nézd meg a térségben magatokat és minket is, ha nagyobb belső biztonságunk lett volna, akkor a fordulatokat másképpen használjuk ki. S ez nem sikerülhet, ha állandóan azon töprengünk, hogy mit hogyan oldjunk meg. Az, aki magabiztos, az helyzetet old meg mindig, csak hogy nekünk saját lelki helyzetünket is folyamatosan kell megoldanunk, s ezzel még csak magunk felé közeledünk, nem a megoldás felé. És itt vagyunk rettenetes nagy késésben. S eszembe jut az Írószövetség egy '80–81-es közgyűlése, melyen elmondtam, hogy külön-külön még vagyunk valakik, de együtt már kevesek vagyunk. Mire is utal ez? Arra, hogy azokat a közösségi gondolatokat, melyeknek szinte reflexszerűen létezniük kellene bennünk, azokat nem munkáltuk ki, hanem azok most eg-

zisztenciális gondot jelentenek számunkra, hogy beszélhetünk-e róluk, megtárgyalhatjuk-e, vagy valamilyen taktikai testcsellel kikerüljük őket, s lóugrásban mindig mást mondunk, mint amire gondolunk. Nahát, ez is vereségeink közé tartozik, s ebből ki kell bontakoznunk. Nekem az a véleményem már régóta, hogy nem az Európához való viszonyunk, hanem az önmagunkhoz való a legfontosabb, az elsődleges. Ez önmagában eldönti azt a viszonyt, amelyet majd kialakítunk Európával. Sőt, hogy azt mondjam neked, szinte tudatosan először el kellene határolnunk magunkat Európától, hogy aztán újra hozzá tartozzunk. Mert ha nem tudjuk elszakítani magunkat Európától, nem tudunk elhatárolódni, akkor vajon mik és kik leszünk?

– *Tehát meg kell élnünk önmeghatározásunkat...*

– Meg kell élnünk, igen, anélkül mire sem megyünk.

– *Ezért fogalmazol úgy nem egy írásodban, hogy a nemzet: készülség?*

– Igen. Ez egy koncentrációt jelent. Mert miről is volna szó? Bartókban vagy Adyban, akár Németh Lászlóban készülség volt, tehát koncentráció. Pontosan tudták, hogy abból a kultúrából, nyelvből, zenei képzetekből mi bontható ki. Hát ezt nem lehet anélkül megvalósítani, hogy ne a legmagasabb szinten jelenjék meg.

– *És ebbe a vonulatba tartozik Nagy László is, akinek nemcsak pályatársa, de nagyon jó barátja is voltál. Annak a Nagy Lászlónak, akinek nem jutott külön sors, mint Németh Lászlónak és Illyés Gyulának.*

– Ez, meggyőződésem szerint, a kritika bűne, mert a kritika egyáltalán nem volt árnyalatos az ő esetében sem. Azt, hogy sokféle mű lehetősége adatik meg az irodalomnak, azt természetes jelenségnek kellett volna tartania. Engem soha nem zavart Nagy László mellett Pilinszky János vagy Nemes Nagy Ágnes. Sőt úgy éreztem, hogy minél nagyobb a távolság Nagy László és Pilinszky között, a magyar irodalom annál gazdagabb. Érthető, ugye, hiszen ugyanazt a szótárt használták mind a ketten, ugyanazokat a szavakat, és lám, az egyik, éppen azért, mert kemény jellem, akár morális erőfeszítéssel,

egy ilyen életművet hoz létre. A másik, aki szintén nagyon határozott jellem, lelkiület, szellem, egy más életművet. Ennél nagyobb öröm csak az lehet, hogyha nagyon sokféle mű jelenik meg egy irodalomban. Gondold csak el, hogy Ady korában is mennyi minden kiderült ugyanabból a magyar szókincsből: Ady, Babits, Tóth Árpád, Kassák, Kosztolányi, Füst Milán – hogy csak néhányat említsek. Most miért ne lehetett volna elképzelni azt a mi kritikai életünkben is, hogy igen, Nagy László, Szécsi Margit ugyanúgy létezhet, hiszen olyan életművet hoztak létre, amelyek nyilvánvalóan a legmagasabb igényeknek is megfelel. Lehetett volna Nemes Nagy Ágnes, Petri György, Tandori mellett ez is. De a kritika egyszerűen kiirtotta őket, mert nekik valamilyen módon közvetlen közük volt ehhez a nemzethez, néphez, akit én nem romantikusnak gondolok, de az életükkel foglalkoztak mind a ketten, Nagy László is és Szécsi Margit is.

– A különféle költői, írói és gondolkodói modulációk nyilvánvalóak a magyar kultúrában, persze ebből nincs kevesebb és nincs több, mint bármely nép esetében. Egyetemes érvényű művekről és személyiségekről van szó, úgy, ahogy megfogalmaztad: erkölcsben, tartásban, előrelátásban és felelősségvállalásban. Olyasmiről, ami élni segít ma is. Felelőtlenség tehát erről lemondani. Mert szinte kiszámítható és megjósolható az eredmény...

– Nézd, én a legnagyobb bajnak valóban azt tartom, hogy a szellemi életünk is összeomlott, mint a gazdasági élet...

– Pedig tartós pillérek dúcolták alá.

– Tartós pillérek, de azokat is kidöntötték, mert Németh László és Illyés Gyula után ugyanolyan sorsra jutott Nagy László is. Őt lehetne kritizálni, mint ahogyan megtették egykor Vörösmartyval, és ezt maga Petőfi is megtette, de tisztelettel. Szóval ha esztétikai kritika lett volna csak, akkor én nem csodálkoznék, mert Nagy László ugyanúgy kibírhatta, mint ahogyan kibírta Ady a támadásokat. Mert rögtön hozzáteszem, nemcsak Nagy Lászlóval, Németh Lászlóval, Illyés Gyulával van sokaknak gondjuk, de ugyanúgy Adyval is. Mert vannak emberek – s ezt meg is értem –, akiket nem érdekelnek a nemzeti kérdések, a ha-

gyományok, a kultúra, amely meghatározza a magyar szellemi életet több évszázadon át, hanem a posztmodern világ érdeklí őket, s azok idegenül nézhették Nagy Lászlót is. Na, de itt bűnös a kritika, hogy miért nem tudja a maga helyén, a maga szerepében látni Ady Endrét, Németh Lászlót s a maga szerepében Nagy Lászlót is. Ha csak azt az egyet mondta volna el róla, amit én barátként is láttam s tapasztaltam nála, hogy az anyanyelvet oly módon mozgósítani, mint ahogyan ő képekben, indulatokban tudta, azután a kopár korszak után, ami az ötvenes évek költészetében volt, az egyszerűen csodának nevezhető. Az úgynevezett szocialista költészet rosszul kifaragott versei után, a sok keserű hamu, ami azok után a versek után maradt... Nagy László egyszerűen és nagyszerűen a magyar nyelv teljességét használta újra. Az ibolyától a kanászostorig, a szekér rúdjától a csillagokig, a tenger habjaitól az édesapja szikrázó sarkú csizmájáig – egy óriási látomásban mozgatta meg a nyelvet, mint egy igazi hadsereget, úgy mozgósította. És a modern költészet segítségével nagyon komoly kapcsolatokat tudott teremteni például egy hamuzóban elnyomott cigaretta és a galambok között, és a vilánydúcokon ülő varjak és az angyalok között. S ahogyan a magasan ácsorgó kezű cigarettázás közben s a hajak mennyországát le tudta írni egy szerelmes versben. Ezt a kritikának állandóan körül kellene járnia, és mondani, ami sugárzást belőle kiérez. De csak úgy letörölni, és csak azért, mert a magyar kultúra rejtett erőinek a folytatása, abban már van valami arcátlanság. Én sokszor gondoltam arra, hogy amikor Vörösmarty írja csodálatos verseit, színikritikáit, és amikor a fiatal Petőfi egyszerűen versírásba kezd, akkor egy világ van közöttük, vagyis hogy korszakváltás történik. „Régi dicsőségünk, hol késele az éji homályban? / Századok ültenek el, s te alattok mélyen enyésző / Fénnyel jársz egyedül.” S jön utána a „Befordultam a konyhára” vagy pedig „Még nyílnak a völgyben a kerti virágok” és a *Négyökrös szekér*, „Pesten ily regényes dolgok nem történnek”. Minthogyha egy új világba érkezünk volna. Mert a nyelv pontosan jelzi, hogy elérkezett az új világ. A stílus

változásainál semmi sem jelzi jobban, hogy egy új korszakba jutott az ember. Valóban Vörösmarty után egy új korszak kezdődött el Petőfivel. Na de hát az a csodálatos az emberben, hogy ezeket a korszakokat megéli, és természetesen tartja ezt, de azért nem szabad lesöpörni Vörösmartyt. Ugyanez lehetne Nagy Lászlóval is. Mert valóban új korszakot élünk át. S azzal a mítoszteremtő erővel, amellyel ő is például a paraszti életformától elbúcsúzott a *Zöld Angyal*-ban, azzal a mítoszteremtő tisztasággal, amellyel az erkölcsi értékek szigorú csodájáért küzdött az *Arccal a tengernek* című versében. Ahogy ott áll két fiatal, és a nász-nép bemutatja őket a tengernek, az a sóvárgás a tisztaság után ebben a kavargó civilizált világban – mert erről szól a történet. Ezt meg kellett volna érteni, s azt kellett volna mondani: lehet, hogy egyelőre ők az utolsó tanúk, akik még a régi világot élték, és azt méltóképpen tudják elbúcsúztatni. S mint minden búcsú, patetikusabb, ha sikerül, mert egyszerre a fájdalom és a meghökkenés szavai is belekeverednek ebbe a búcsúba. Meg a szituáció az mindig olyan, hogy hát megrendül az ember. És ezt a megrendültséget Nagy Lászlóban is lehetett érezni. Egyre nagyobb indulatokat éreztetett és fejezett ki. De hát, Istenem, vannak olyan helyzetek, amelyek az ő helyzetei voltak, s nemcsak akkor, amikor ő megélt, de a történelemben is volt még néhány. Szóval én most is sajnálom, hogy nem érek rá újra meg újra írni őrülök. Elég sokat írtam barátként, pályatársként Nagy László költészetéről, és valószínű, hogy ha lesz időm, újra nekimegyek, és megpróbálom a havat ellapátolni róluk, mert ezt lehetetlen eltűrni, amit rájuk hordtak...

– *Szándékosan hagytam utoljára ezt a kérdést. A múlt év decemberétől a Magyarok Világszövetségének elnöke vagy. És feltételezem, hogy ami téged ebben az ügyben segít, az az, amit magadnak fájdalomból, hitből és reményből összeötvöztél, összekovácsoltál. De azt, hogy – Szent-Györgyi Albert szavaival élve – a magyarság mint „szellemi nagyhatalom” létrejöttön a Kárpát-medencében vagy akár a nagyvilágban, azt hogyan képeled el?*

– Tudjuk, hogy a magyarság a Kárpát-medencében valóban államalkotó nemzet

volt. Ugye ez nem tagadható, az, hogy ezer éve fönnáll, akármilyen csorbán, akármennyire megverten, azért azt bizonyítja, hogy ezer évet mint állam, mint nemzet kibírt. Mások ezt az ezeréves pályafutást nagy dicsőségnek tekinthetik, mi ezt sokszor el szoktuk felejteni, vagy sajnálkozni tudunk felette...

– *Meg szégyellik is sokan...*

– Igen, van, aki szégyelli. Én azt gondolom, hogy ebben az új helyzetben nemcsak szégyellnünk kell, hanem nagyon határozottan el kell vállalnunk ezt a különleges szerepet. A magyarság nemcsak úgy volt államalkotó, hogy akkor – a történelem bizonyos idejében, Szent István korában – államot alkotott. Hanem még úgy is államalkotó volt, hogy a mohácsi vész után megalkotta az Erdélyi Fejedelemséget. Hosszú időn át ez egy kényszerhelyzet volt, de úgy működött, mint egy állam, amelyik a magyarság érdekeit próbálta képviselni. És nem véletlen, hogy Zrínyitől Pázmányig, Bethlen Gábertől Bocskai Istvánig mindenki szerette volna egységesíteni ezt a szétszakadt országot. Ha a mostani időket tekintem, úgy gondolom, hogy nekünk szellemileg ezt az egységet meg kell teremtenünk, és meg lehet teremtenünk. Holnap Szalontán Arany János szobrát leplezzük le, őt ünnepeljük, és itt van egy gondolat, hogy íme: a *Toldit* nem lehet országhatárral kettévágni, és nem lehet a *Mátyás anyja* című verset sem kettévágni, ahogy a tücsökcirpelést sem. És nem lehet a Széchenyi emlékezetét sem, mert a szervesen épült műveket nem lehet megosztani. S a magyarságnak van ilyen alkotása épp elég. Ilyen alkotása a nyelv, a kultúrája, ezt megint tudnunk kell. És meggyőződés, hogy sokan megtanulhatnak akár két-három-négy nyelvet is, de az embernek akkor is csak egy anyanyelve marad. És hogyha ez a tétel igaz, akkor igaz az, hogy a kultúrájához is tud ragaszkodni a maga teljességében, hogy alkotóvá váljék azon a helyen, ahol most él. Természetesen én a kultúrát azért tartom nagyon fontosnak, mert az nemcsak arra jó, hogy megtudjuk, hogyan működnek a csillagok, mi kavargoz az atom belsejében, hanem arra is, hogy megtudjuk, hogy a másik, az együtt élő nép kultúrája

milyen. Mert ez rendkívül fontos a mi szempontunkból is. Az, hogy a magyarság államalkotó nép volt, ezt még a két világháború között szokták emlegetni, de 1945 után erről majdnem végig hallgatnunk kellett. Volt egy pillanatunk, 1956, amit én nem hagynék ki soha a gondolkodásomból, de a nagy összefüggéseket tekintve nem hagynék ki a történelmünkben sem. 1945-ben – egy gyors és felületes politikai ítélet szerint – a magyarságot még úgy ábrázolták, hogy utolsó csatlós stb., stb. Mi történt időközben? Hogy lehet, hogy egy kollektíven elítélt nép tizenegy év múlva, 1956-ban szembeszáll a Szovjet Birodalommal? Lehetséges ez? Tizenegy év alatt annyira átalakult ez a nemzet, hogy – a többi országhoz képest, amelyek körülötte élnek, s amelyek '56 előtt és utána és még sokáig elfogadták azt a diktatorikus formát – már lázadni tudott? A többieknek pedig meg sem adatott a lázadás igazi pillanata. Én azt gondolom, hogy a magyarságnak az a lázadása kiugrás volt a többi ország leszorított csöndjéből meg rendjéből, az egy olyan emlékezetes pillanat volt és olyan erkölcsi előny is, amelyet ma kötelességként is kell kezelnünk. Mert 1956 óta a magyarságnak megint más szerepe lett a Kárpát-medencében. Mindenből érezhető az, hogy most – egy kicsikét szerényen szólva – Magyarországot tekintik még külföldön is a környezetünkben élő országok közül a legfölkészültebbnek, legalkalmasabbnak arra, hogy a nagy átállást véghezvigye. Hogy a gazdasági életet bármilyen körülmények ellenére legelőször hozza rendbe, hogy azokat a népképviselői formákat, amelyeket a parlamentarizmus megkövetel, minden nehézség ellenére először formálja ki úgy, hogy azok működni tudjanak, s ez mind 1956-ból származik. Hiába jött utána a Kádár-rendszer, nem tudta teljesen kiiktatni '56 szellemét. '56 szelleme bújtatva és bújva is, rejtve is, de ott munkált. Már 1960-ban olyan irodalom jött létre, az értelmiségiek körében olyan mozgás, amely előkészítette azokat a belső változásokat, amelyeknek az utóhatását természetesen még most is érezzük. Sőt az, hogy az 1960-as esztendőkből, '64 táján megindult gazdasági életünkben valami másfajta dolog, s az mára érett be – óriási

idő persze az a 30 év –, de az is '56 eredménye. Emlékszem, Erdei Ferencsel sokszor voltam együtt, és ő volt az, aki – jól ismerve a szövetkezeti rendszerbe betuszkolt parasztság életét – először gondolkodott azon, hogy hogyan lehetne változtatni a torz, orosz mintájú kolhozrendszeren. Volt a hatvanas években egy kivételes jelszó, hogy a „virágzó mezőgazdaság”. S nálunk ez azt jelentette, hogy virágzott a gaz, virágzott a pipacs, a búzavirág, a repce, a mindenfajta gyom. Ezt nevezték akkor „virágzó mezőgazdaságnak”, mert a bekényszerített parasztlak nem művelték meg a földet igazán. És Erdei Ferenc, aki ismerte már a mi munkánkat, az új szociográfiákat, a Csák Gyuláét, az enyémet és a másokét – mert mi ezekről a fejleményekről elég sokat írtunk –, azt gondolta, hogy ki kellene részes művelésre osztani a parasztlaknak a bevetett földeket, hátha így több jut nekik, hátha szívesebben megdolgozzák. Ez a kísérlet volt az, amelyikkel Magyarországon a magántulajdoni gondolat csírája kipattant, és a későbbiekben ez fejlődött tovább. Az, hogy az ország népe megpróbálta visszavenni azt, amit elvettek tőle, kertek formájában, egy kis üzlet formájában vagy valahogyan, ez ebből a gondolatból bomlott ki. S az '56-os példa bátorított bennünket arra, hogy igenis, erkölcsi erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy mi megváltoztassuk a saját viszonyainkat. '56 nem sikerült, de nem szabad belenyugodnunk, mert mindent elvehetnek tőlünk, de az erkölcsi erőfeszítés esélyeit nem. Na most, hogyha egy egész nemzet – erdélyiek, felvidékiek, kárpátaljaiak és vajdaságiak is – ilyen erőfeszítésbe fog, egészen biztos, hogy meglesz az eredmény. Én még olyant nem láttam, hogy a szellemi életben létrehozott művek ne hatnának a gazdasági életre is. Tréfából, ugye, azt szoktam mondani, hogy nekünk a Kárpát-medencében két fejjel kellene gondolkodnunk egyszerre – és kitelne tőlünk –, mert ha két fejjel gondolkodnánk, akkor már harmincmillióan lennénk, és ez már nem akármilyen. És különös dolog, hogy a különálló, leszakadt részek mindenikének kialakult az értelmisége. Erdélyben, a Felvidéken, a Vajdaságban és Kárpátalján is. S akárhányszor lefejezték ezt az értelmiséget, mindannyi-

szor újraelakult. S most egyből mennyi szellemi tapasztalat összegyűlhetne! Mert a magyarságnak tobzódó értelmisége van, és túltermelése ezen a téren. S ezt egyáltalán nem tartom veszedelemnek, sőt. Mert éppen a mostani időkben látható hogy a tanulatlan, elmaradt népek szegények, a tanultabbak, a műveltebbek pedig gazdagodnak, s ez olyan tény, amin nem is kell vitatkozni, mert szemlélhető. De ha ezt mi ilyen tisztán látjuk, akkor nem ebbe az irányba kellene haladnunk nekünk is? Én a Magyarok Világszövetségének elnökeként éppen azt szeretném elérni – széchenyis program természetesen, de jobbat nem tudunk –, hogy a magyarság szétszórt, gondolkodó főit valahogyan összehangolni lehessen. Hát annyi, de annyi fontos gondolat született már meg! Ismerem a Dél-Amerikában élőket, az Amerikában, Kanadában, Németországban és Svédországban élőket, jó néhány kiváló emberrel éjszakákat átbeszélgettem, hogy milyen elképzeléseik vannak a magyar gazdasági életéről, a szellemi életéről, az egészségügyi átrendezéstől kezdve a gyógyvizek kihasználásáig a térségben és így tovább. Ezt szeretném valamiképpen összehangolni, mert hátha ezzel tudnánk nagyot ugrani előre.

– Örvendek a hitednek, s bízom az ügy kítavaszkodásában. Ma reggel a Körös partján fölfigyeltem rá, hogy Váradon már a fák rügyeznek, s a rügyek – bizonyára – fájznak. De – túl a szójátékon – a fák akkor is rügyeznek, ha a rügyek még nagyon fájznak.

– Szép jelkép. Én inkább a gyakorlatban éreztem ezt mostanában. Két hónapja egyre-másra jönnek be hozzám az emberek. Ezek között van olyan, akinek persze túlságosan utópisztikus elképzelései vannak, de nagyon sokan jönnek, akik igenis megvalósítanának valamit, s akarják ezt. És ez az akarat az én igazi reményem, ez az igazi vigaszom. Mert, hogyha egy népben föltámad a lelemény, a képzelőerő, akkor annak a népnek van jövője.

– Mindannyiunk reményével, köszönöm a beszélgetést.

Nagyvárad, 1992. február 29.

■ *Ui. Ezt a felkérésre készült beszélgetést a Korunk 1992. áprilisi számában szerettük volna megjelentetni. Az Ami a múltból élni segít című tematikus szám egyik törzsanyaga lett volna. Az anyag változatlan közlését nem támogatta az akkori szerkesztőség minden tagja, és az interjú érintőleges tartalmi részei miatt a szöveg rövidített közlése mellett foglalt állást. A kérést, miszerint az inkriminált részeket el kellene távolítani a megjelentethető változathól, sem Csoóri Sándor, sem jómagam nem fogadhattuk el. Emiatt az interjú lassan húsz éve vár nyomdafestékre. Ilyenek voltak az akkori sajtó- és emberi viszonyaink. S hogy milyenek voltak Magyarországon akkor a politikai viszonyok, azt az MDF–SZDSZ féle nagykoalíciós paktum jellemzi a legjobban, mely éppen a parlamenti, minősített többségi támogatást volt hivatott szavatolni a kétharmados, illetve sarkalatos törvények esetében. Cserében, belső források szerint, az SZDSZ semmilyen más állami tisztséget nem kért, csupán az államelnöki széket, melyre viszont az MDF-vezetés Csoóri Sándort már kijelölte. Csoóri Sándor személyének nyilvános lejáratására az SZDSZ vállalkozott, míg az SZDSZ államelnök-jelölt személye (Göncz Árpád) nevesítésének és kijelölésének jogát Antall József magának tartotta fenn. Ennek volt következménye a Nappali hold ominózus vitája és Csoóri Sándor antiszemita megbélyegzése. Kárpótlásul viszont, később, amikor a vita hullámai már elcsitultak, őt jelölték a Magyarok Világszövetsége elnökének.*

Csoóri Sándor nyolcvanadik születésnapján, 2010 februárjában visszatekintve életünk és sorsunk eltelt szakaszára, még mindig ugyanazzal az elszántsággal reménykedhetünk, mint közvetlenül a rendszerváltozás után. Azt sem feledve viszont, hogy Csoóri Sándor, közéleti szereplése után is, immár „pokolviselt” írástudóként még mindig múltunk és jelenünk „legreménytelibb igazságainak” kimondója – így teljesíti ki nagy és különleges megbízatású életét. (K-H. S.)

Kolozsvár, 2010. február